

הסוגיא השלישית – עני (ב ע"ב)

- [1] אמר מר: משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. א. קשיא מבריתא על ההלכה שבמשנה
- [2] ורמינהו: מאימתי קורין את שמע בערבין? משהעני נכנס לאכול פתו במלח עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו; ב. ניסיון ליישב את הסתירה: מסקנת ביניים
- [3] סיפא ודאי פליג אמתניתין, רישא, מי לימא פליגא אמתניתין? [4] לא. עני וכהן חד שיעורא הוא. ג. הצעת ברייתא שנייה המקשה על מסקנת הביניים
- [5] ורמינהו: מאימתי מתחילין לקרות קריאת שמע בערבית? משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות, דברי ר' מאיר, וחכמים אומרים: משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן, סימן לדבר – צאת הכוכבים. ואף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר, שנאמר: ואנחנו עושים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים (נחמיה ד טו), ואומר: והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה (נחמיה ד טז).
- [6] מאי ואומר? וכי תימא: מכי ערבא שמש ליליא הוא, ואינהו דמחשכי ומקדמי, תא שמע: והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה. ד. דיון מוסגר בברייתא השנייה
- [7] קא סלקא דעתך דעני ובני אדם חד שעורא הוא, ואי אמרת עני וכהן חד שעורא הוא, חכמים היינו רבי מאיר! אלא שמע מינה עני שעורא לחוד וכהן שעורא לחוד. ה. המשך הקשיא מן הברייתא השנייה; ערעור על מסקנת הביניים
- [8] לא. עני וכהן חד שעורא הוא, ועני ובני אדם לאו חד שעורא הוא. ו. חזרה למסקנת הביניים
- [9] ועני וכהן חד שעורא הוא? [10] ורמינהו: מאימתי מתחילין לקרות שמע בערבין? משעה שקדש היום בערבי שבתות, דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר: משעה שהכהנים מטוהרים לאכול בתרומתן. רבי מאיר אומר: משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן. אמר לו רבי יהודה: והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים! ר' חנינא אומר: משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח. ר' אחאי, ואמרי לה ר' אחא, אומר: משעה שרוב בני אדם נכנסין להסב. ז. קשיא על מסקנת הביניים מבריתא שלישית והצעת מסקנה סופית
- [11] ואי אמרת עני וכהן חד שעורא הוא, ר' חנינא היינו ר' יהושע! [12] אלא לאו שמע מינה: שעורא דעני לחוד ושעורא דכהן לחוד? שמע מינה.
- [13] הי מינייהו מאוחר? מסתברא דעני מאוחר. דאי אמרת דעני מוקדם, רבי חנינא היינו רבי אליעזר. אלא לאו שמע מינה דעני מאוחר? שמע מינה. ח. ברור המסקנה הסופית

מסורת התלמוד

[4] השווה ירושלמי ריש ברכות א א, ב ע"א. [5] מאימתי וכו' תוספתא ברכות א א, עמ' 1. **משעה שבני אדם... בערבי שבתות עיין תוספתא סוכה ד יא, עמ' 274-275, ומקבילות. ואנחנו עושים... והיום מלאכה מגילה כ ע"ב. [10] אמר לו רבי יהודה... טובלין ברכות ב ע"ב; שבת לה ע"א.**

רש"י

משהעני שאין לו נר להדליק בסעודתו. סיפא ודאי פליגא אמתניתין דקתני הכא: עד שעה שעומד ליפטר מתוך הסעודה, והיינו לא כרבי אליעזר ולא כרבנן ולא כרבן גמליאל דדריש ובשכבך תחלת זמן שכיבה, ובמתניתין תנא עד סוף האשמורה הראשונה. עני וכהן עני כל לילותיו, וכהן טמא לאכול בתרומה חד שעורא הוא צאת הכוכבים. בערבי שבתות ממהרין לסעודה שהכל מוכן. שאין ראייה לדבר שהיום כלה בצאת הכוכבים, זכר לדבר איכא. דמחשכי ועושין מלאכה בלילה משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ומקדמי ומשכימין קודם היום, דאימא יום לא הוי עד הנץ החמה, והם מקדימין מעלות השחר דהוי כמו מהלך ה' מילין (פסחים צג ע"ב). תא שמע והיה לנו הלילה משמר מדקאמר והיום מלאכה, אלמא האי דעבר מעלות השחר עד צאת הכוכבים, יממא הוא. וזכר לדבר איכא דכל עת מלאכה קורא הכתוב יום. קא סלקא דעתך רוב בני האדם היינו עניים, כלומר בני אדם בערבי שבתות ועניים בימות החול, חד שעורא הוא. משעה שקדש היום בערבי שבתות היינו בין השמשות ספק יום ספק לילה, וכיון דספק הוא, קדש היום מספק. משעה שהכהנים טובלים היינו קודם בין השמשות, כדי שיהא להם קודם בין השמשות הערב שמש, והכי אמרינן בבמה מדליקין (שבת לה ע"א), דזמן הטבילה קודם בין השמשות מעט. והלא כהנים מבעוד יום הם טובלים רבי יהודה לטעמיה דאמר בבמה מדליקין: בין השמשות – כדי מהלך חצי מיל קודם צאת הכוכבים קרוי בין השמשות, והוי ספק. הלכך טבילה, דמקמי הכי, מבעוד יום הוא, ולא זמן שכיבה הוא. ולקמן מפרש מאי אהדר ליה רבי מאיר. נכנסין להסב אית דאמרי בימות החול ואית דאמרי בשבתות. מכל מקום, מאוחר הוא (לכולם). והי מינייהו מאוחר (לכולם), דעני או דכהן הכי גרסינן, אי סלקא דעתך דעני קודם, רבי חנינא היינו רבי אליעזר.

תקציר הסוגיא

לפי משנה ברכות א א קוראים שמע של ערבית "משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן". בסוגיא שלנו מובאות שלוש ברייתות שבהן תשובות נוספות לשאלה "מאימתי קורין את שמע בערבין", מהן תשובות החלוקות על משנתנו ומהן ביטויים חלופיים, המציינים אף הם את השעה המצוינת במשנתנו. התלמוד מתחקה אחר סדר הזמנים השונים ומשמעותם. בברייתא השלישית מוזכרים חמישה זמנים, והסוגיא רואה ברשימה זו רשימה מלאה, כשהזמנים האחרים המוזכרים במשנה ובברייתות כלולים ברשימה זו, כלשונם או בלשון אחר. לפי מסקנת הסוגיא אליבא דרש"י ורוב הראשונים, שעות אלו הן כדלהלן, מן המוקדם עד למאוחר:

- (1) שעה שקדש היום בערבי שבתות, דהיינו שעת השקיעה [10];
- (2) שעה שהכהנים טובלים, דהיינו בין השמשות [10] (ראה סוגיא ד, "בין השמשות");
- (3) שעה שהכהנים מטהרים = נכנסין = זכאין לאכול בתרומה = צאת הכוכבים [10]. [5] (ראה סוגיא ב, "ובא השמש");
- (4) שעה שעני נכנס לאכול פתו במלח = שעה שבני אדם נכנסין לאכול בערבי שבתות [2], [5] (דהיינו סמוך לאחר צאת הכוכבים, שכן העני נמצא בבית ממילא ואינו צריך לבשל, ובליל שבת נהוג היה בזמן האמוראים להתפלל בבית הכנסת, והסעודה התקיימה מעט לאחר צאת הכוכבים);
- (5) שעה שרוב בני האדם נכנסים להסב [10] (ביום חול, לאחר שהגיעו הביתה בסוף יום העבודה, והכינו ארוחת ערב).

כך אכן התפרשו זמנים אלו בסוגיא. אבל עיון היסטורי מגלה שהתנאים עצמם הכירו רק שלושה מועדים אפשריים לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית, וחלק מן הזמנים שבברייתא השלישית חופפים. שלושת המועדים הם:

- (1) מבעוד יום, סמוך לפני השקיעה (= שעה שהעני – הפועל העירוני או המובטל, שאינו צריך לחזור הביתה מן השדות – נכנס לאכול פתו במלח [2]; שהיא השעה שבה הכהנים טובלים לקראת השקיעה [10] והשעה שבני אדם נכנסים לאכול בערב שבת [5], כמנהג התנאים להקדים את תחילת סעודת השבת לפני השקיעה ולהמשיכה לאחר השקיעה);
- (2) שעת השקיעה (= שעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומה [5] לפי פשוטם של ויקרא כב ז ומשנה נגעים יד ג, והיא שעה שקדש היום בערב שבת);
- (3) צאת הכוכבים (= שעה שרוב בני אדם נכנסים להסב בתום יום העבודה ביום חול, עם חזרתם מן השדות [10]).

הביטוי "סימן לדבר צאת הכוכבים" שבברייתא השנייה בסוגיא לא שימש במקורו המשך וסימן לשעת אכילת התרומה על ידי הכהנים כפי שהוא מתפרש בסוגיא. מדובר בתשובה עצמאית לשאלה "מאימתי מתחילין לקרות קריאת שמע בערבית": סימן לקריאת שמע של ערבית – צאת הכוכבים. כך מוכח מן המקבילה בירושלמי, וכך יש לפרש גם בתוספתא א א, עמ' 1, שמדובר בשתי תשובות שונות לשאלה "מאימתי". הפירוש שלפיו צאת הכוכבים הוא סימן להיטהרות הכהנים, חייב את הבבלי לפרש מחדש את המשנה ברכות א א, וגרם להתהוות סוגיא ב, הסבוראית ("ובא השמש"), המניחה ששעת כניסת הכהנים היא צאת הכוכבים. וכך נהגו בבתי כנסת שבבבל: לקרוא שמע ולהתפלל ערבית לאחר צאת הכוכבים.

סוגייתנו בבבלי יוצאת גם מתוך הנחה שאין לקרוא שמע של ערבית לפני השקיעה, שהרי שעה זו היא "מבעוד יום". אך במקורם באו רוב הזמנים המוזכרים בברייתות דווקא כדי לציין את העובדה שניתן לקרוא שמע של ערבית לפנות ערב, כשם שפעולות לילה אחרות נעשות סמוך לפנות ערב: סעודת ליל שבת, ארוחת הערב של העני וטבילת הכהנים לאכול בתרומתם. למעשה, ריבוי הניסוחים של זמנים אלו נועד להצדיק את הקדמת קריאת שמע לפנות ערב או עם השקיעה, במקום לאחר החשכה, שהוא, כפשוטו של מקרא, זמן "בשכבך". וכך נהגו בפועל בבתי הכנסת בארץ ישראל, לקרוא שמע של ערבית סמוך לפני השקיעה (ראה להלן, סוגיא ח, "חכמים").

מבנה הסוגיא ומהלכה

מלבד משנתנו, המציינת את הזמן "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן" כתחילת זמן קריאת שמע של ערבית, מביאה הסוגיא שלנו שלוש ברייתות (פיסקאות [2], [5] ו-[10]) העוסקות בנושא, ובכל אחת מהן שיעורים נוספים, המשקפים בחלקם דעות שונות. הברייתא הראשונה מזכירה את השעה "שעני נכנס לאכול פתו במלח" [2]. הברייתא השנייה, שהיא תוספתא ברכות א, א, מציינת שלושה זמנים נוספים: "משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות"; "משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן" ו"סימן לדבר צאת הכוכבים" [5] (כפי שיתברר להלן), זמן אחרון זה היה במקורו דעה בפני עצמה בנוגע לתחילת זמן קריאת שמע. ברייתא שלישית מביאה חמישה זמנים: "משעה שקדש היום בערבי שבתות"; "משעה שהכהנים מטוהרים לאכול בתרומתן"; "משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן"; "משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח" ו"משעה שרוב בני אדם נכנסין להסב" [10]. הנחת היסוד של הבבלי היא שאין טעם בכך שברייתא אחת תביא שיעור אחד בשני לשונות, אבל ייתכן שברייתות שונות יציינו אותו מועד בסימנים שונים. לכן, לאחר שהסוגיא מביאה את שתי הברייתות הראשונות, מתלבט בעל הסוגיא בנוגע ליחס שבין הזמנים שבאותן ברייתות: איזה מתוך שני הסימנים שהובאו בברייתא השנייה [5]: ארוחת בני האדם בערב שבת או זכאות הכהנים לאכול בתרומה, מקבילה לשעה שהעני אוכל פתו במלח [2]. ולאחר הצעת הברייתא השלישית [10] מסיק בעל הסוגיא ש"שעורא דעני לחוד ושעורא דכהן לחוד" [12], שהרי שניהם מוזכרים בנפרד בברייתא השלישית [10], ונמצא ש"עני" [2] ו"בני אדם [בערבי שבתות]" [5] חד שיעורא הוא. לפי מסקנת הסוגיא, שיעור "עני ובני אדם" מאוחר הוא מן השעה שהכהנים אוכלים בתרומה [13].¹

נמצא שלפי בעל הסוגיא שלנו, הברייתא השלישית רושמת את כל הדעות הקיימות [10], והשיעורים שבברייתות האחרות ובמשנתנו כלולים בה, כדלהלן (לפי סדר הזמנים ולא דווקא כסדרם בברייתא):

(1) קדש היום בערבי שבתות [10].

(2) הכהנים טובלים [10].

(3) הכהנים מטוהרים = נכנסין = זכאין = צאת הכוכבים [5], [10].

(4) עני נכנס לאכול פתו במלח = בני אדם נכנסין לאכול בערבי שבתות [2], [5], [10].

(5) רוב בני אדם נכנסים להסב (ביום חול) [10].

סדר זה של הזמנים השונים בא לידי ביטוי מפורש בפירוש המאירי על אתר, וכך עולה מדברי רוב הראשונים, גם אם אינם מציינים זאת מפורשות.² ודומה שגם רש"י פירש כן, אלא שרש"י (ד"ה משהעני) כתב שהעני נכנס לאכול מבעוד יום כיוון שאין לו נר, ועל כך תמה המאירי,³ שהרי לפי מסקנת הסוגיא שיעור העני מאוחר לשיעור הכהן, דהיינו לאחר צאת הכוכבים. ודומה שגם רש"י ידע זאת, שהרי הוא עצמו כותב ששיעור עני מאוחר, ומה שכתב בעניין הנר אינו אלא לפי ה"הוה אמינא" של הסוגיא, מסקנת הביניים [4, 8] אשר לפיה עני וכוהן חד שיעורא הוא, ולכן העני אוכל עם צאת הכוכבים, בתחילת הלילה או סמוך לפניו, בשעה שהכהנים נכנסים לאכול תרומה, סמוך לפני צאת הכוכבים.⁴ אמנם עדיין קצת קשה, שהרי אם אין לעני נר, מדוע אין הוא מקדים את ארוחתו לשעות היום ממש? נראה שעלינו לפרש לפי רש"י שדי לו לעני

1 בירושלמי בתחילת הפרק מובאת ברייתא אשר לפיה "קרובין דבריהם להיות שוים", והכוונה היא לכוהן ובני אדם בערבי שבתות. הסוגיא שלנו בבבלי אינה מעלה על דעתה אפשרות זו, כיוון ששני זמנים אלו מוזכרים יחד בברייתא השנייה [5] (= תוספתא ברכות א א, עמ' 1), והנחת היסוד של בעל הסוגיא היא שאין ברייתא אחת מביאה שתי דעות המסכימות לאותו זמן. אך מן הברייתא בירושלמי ניתן ללמוד שריבוי הסימנים אינו מורה בהכרח על ריבוי דעות, וראה להלן.

2 ראה למשל רשב"א על אתר וריטב"א ברכות, עמ' ז-ח.

3 לשון המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות, ירושלים תש"ך, עמ' 8: "ונתבלבלו המפרשים בפירושי העניינים... מהם פירשו... ולמעשה, כל ה"בלבולים" המוזכרים לאחר מכן הם של רש"י.

4 ולפי זה הכהנים נכנסים לאכול סמוך לפני צאת הכוכבים כדי שיתחילו באכילתם עם צאת הכוכבים, והעני אוכל עם הכהנים סמוך לאחר כניסת הכהנים, בזמן שעדיין ניתן לראות את האוכל ללא נרות.

להקדים את סעודתו במעט לרוב בני אדם, שהרי אין לו הרבה לאכול, וממילא נגמרת ארוחתו מהר, לפני החשכה ממש. אבל לאחר שהסוגיא קבעה שעני היינו בני אדם [7, 12], הרי שהעני אוכל לאחר צאת הכוכבים כמו בני אדם בערבי שבתות, וזמן זה מאוחר לכוהן. הדיון בפסקא [13]: "הי מינייהו מאוחר", מכוון לדיון יחסי בין כוהן ועני בלבד, אבל הזמן המאוחר לכולם הוא זמן אכילתם של רוב בני אדם בימי חול [10], שהרי עליהם לבשל תבשילים לארוחה.⁵

לעומת הפירוש הנ"ל סובר ר"י (תוספות ד"ה מאימתי ב ע"א) שהשעה המוקדמת ביותר היא שעה שבני אדם נכנסים לאכול פתן בערבי שבתות [5], והיא היא שעתו של רבי אחא [10]: "שעה שרוב בני אדם נכנסין להסב", שלפי שיטה זו נאמרה בשבת. נמצא שלשית ר"י עני מאוחר לכולם, ואף אחד לא הציע לאחר את זמן קריאת שמע עד לזמן הסבת רוב בני אדם בימי חול [10], שהוא זמן מאוחר ממש. לשית ר"י, דירוג השעות הוא ככל הנראה כדלהלן:

- (1) בני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות [5] (מבעוד יום ממש, שמוסיפים מחול על הקודש) = שעה שרוב בני אדם נכנסין להסב [10].
- (2) קדש היום בערבי שבתות [10].
- (3) הכוהנים טובלים לאכול בתרומתן [10].
- (4) הכוהנים מטוהרים = נכנסים = זכאין = צאת הכוכבים [10], [5].
- (5) העני נכנס לאכול פתו במלח [2], [10].

לדעת ר"י, ההלכה היא כדעת המקדימים את זמן קריאת שמע לשעות היום ממש ("שעה שרוב בני אדם נכנסין להסב" = "שעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות" [5], [10]). בכך הוא מצדיק את הנוהג הצרפתי בימי הביניים לקרוא שמע ולהתפלל בציבור מפלג המנחה ומעלה.⁶ אך פירושו של ר"י לביטוי "שעה שרוב בני אדם נכנסין להסב" בברייתא השלישית [10] מוקשה, כיוון שלא נאמר שם שמדובר בערב שבת. לכן נראה שהשיטה הראשונה, זו של רוב הראשונים, מכוונת יותר לדעת בעל הסוגיא.

אך לדעת לוי גינצבורג בפירושו לירושלמי ריש ברכות,⁷ אין הדירוג שבבבלי משקף את משמעותם המקורית של הזמנים המצוינים בברייתות השונות. הזמנים שבברייתות אינם אלא שניים: צאת הכוכבים, וקצת לפניו – מבעוד יום. התנאים נתנו סימנים שונים לאותה עת, והרבו בסימנים, משום שהיה קשה לעם לכוון במדויק לזמן קריאת שמע. רצון הבבלי לחלק בין הזמנים השונים הביא אותו לדקויות מפולפלות שאין להן אחיזה בדברי התנאים עצמם.

ונראה שהצדק עם גינצבורג מצד אחד, שמבחינת פשט הלשון אין לקבל בהכרח את דירוג הזמנים השונים כפי שהוא משתקף בבבלי. אך אין הכרח גם להניח כדעת גינצבורג שמדובר בסימנים שנועדו לאפשר דיוק בזמן קריאת שמע: ואדרבה, דומה שהציון "צאת הכוכבים" למשל, נוח יותר לשימוש מן הציון המקביל אליבא דגינצבורג: "משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן". בדיון בסוגיא הקודמת ("ובא השמש") הצענו שהזמנים השונים השנויים במקורות התנאיים לתחילת זמן קריאת שמע נועדו לציין אירועים הלכתיים הקשורים לערב ובכל זאת מתחילים מבעוד יום, כדי להצדיק או לחזק את הנהגים לקרוא שמע של ערבית מבעוד יום בבית הכנסת בדרכם הביתה מן העבודה, כמנהג ארץ ישראל בימי התנאים והאמוראים. על רקע זה יש להבין את רוב הסימנים שבברייתות המובאות כאן, ונדון בכל אחד במקומו, להלן, בעיוני הפירוש. כאן נסתפק בקביעה שניתוח השיעורים שבברייתות ובמשנה מעלה שלוש דעות שונות בנוגע לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית:

5 יש לגרוס את המילה "לכולם", המוקפת בסוגריים ברש"י דפוס וילנה, ברש"י ד"ה נכנסין להסב (הפעם הראשונה) ולא ברש"י ד"ה והי מינייהו מאוחר (הפעם השנייה). וכך בכתבי היד של פירוש.
6 עיין תוספות שם. להתפתחות ההלכה של תחילת זמן קריאת שמע של ערבית בתקופה הבתרת-למודית בכלל ראה ב"מ לוי, סיני ה (תש"ב), עמ' קסו-קסח; י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 175-200.
7 גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 7-3.

1. סמוך לפני השקיעה, דהיינו השעה שבה נכנס העני לאכול בכל יום; השעה שבה נכנסים בני אדם לאכול בערבי שבתות; והשעה שבה טובלים הכוהנים לאכול בתרומתם (ולכן אף הם נכנסים ממלאכתם בשעה זו, להתחיל את הכנותיהם לקראת ארוחת הערב).
2. עם השקיעה, בשעה שבה זכאים/מטוהרים הכוהנים לאכול תרומה או בשעה שקדש היום מאליו בערבי שבתות.
3. עם צאת הכוכבים, שהיא גם השעה שבה נכנסים רוב בני האדם להסב.

לפי זה, כבר בדור יבנה נחלקו אם שמע נקרא בשעת השקיעה או סמוך לפני כן. רבי אליעזר נקט בשעה שקדש היום בערבי שבתות [10]; רבי יהושע נקט בשעה שהכוהנים מטוהרים לאכול בתרומה [10], ושניהם מכוונים לשעת השקיעה. לעומת זאת, רבי חנינא, אף הוא תנא מדור יבנה, הקדים את שעת הקריאה לשעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח, דהיינו מבעוד יום. דעתו מובאת בשמו בברייתא השלישית [10] ובסתם בברייתא הראשונה, [2] ושם כדעה בלעדית.

בדור אושא פסק רבי מאיר כרבי חנינא, והקדים את שמע ל"שעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות" לפי הברייתא השנייה [5] או ל"שעה שהכהנים טובלים לאכול בתרומה" לפי הברייתא השלישית [10], והיינו הך. רבי אחא, לעומת זאת, איחר את שעת קריאת שמע לשעה שרוב בני אדם מגיעים הביתה ממלאכתם [10], דהיינו שעת צאת הכוכבים. דעתו הובאה אף בבבא האחרונה שבברייתא השנייה [5], שהיא תוספתא ברכות א א, עמ' 1: "סימן לדבר [=תחילת זמן קריאת שמע של ערבית] צאת הכוכבים, ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר, יחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים".

מבין שלושה שיעורים אלו, רק האמצעי עדיין צריך בירור. שיטת המקדימים לקרוא שמע מבעוד יום ושיטת המאחרים את הקריאה עד לצאת הכוכבים, מובנות: המקדימים רצו להתיר קריאת שמע של ערבית מן השעה שבה מגיעים הביתה כדי לאפשר קריאת שמע ותפילה בבית הכנסת בדרך הביתה מן העבודה; המאחרים הקפידו על "בשכבך" ממש. אך מדוע מעמידים רבי אליעזר ורבי יהושע את שעת קריאת שמע על שעת השקיעה דווקא? כפי שיתברר להלן בעיוני הפירוש, דומה שרבי אליעזר חיפש את שעת תחילת הערב מדאורייתא, ומצא לא רק זכר לדבר, אלא ראייה של ממש. רבי אליעזר תלה את העניין בברייתא העולם: השבת נכנסת בתחילת היום השביעי לבריאה, דהיינו שעת "ויהי ערב".⁸ וכיוון שאנחנו מכניסים את השבת עם השקיעה, סימן שתחילת השבת היא תחילת הערב: "ויהי ערב ויהי בוקר יום הששי. ויכולו השמים" (בראשית א לא). והוא הדין לרבי יהושע ולתנאים האחרים שנקטו בשעת היטהרות הכוהנים כזמן קריאת שמע של ערבית. בתיאור היטהרות הכוהנים לאכול תרומה ציינה התורה את תחילת הערב מפורשות בביטוי "ובא השמש" (ויקרא כב ז).

אך עדיין צריך עיון מאי איריא דקתני משעה שהכהנים..., ליתני מהערב השמש, או על כל פנים משעה שקדש היום בערבי שבתות, זמן הידוע לכולם. על כך נעמוד להלן, בעיוני הפירוש לפיסקא [9].

עיוני פירוש

[1] אמר מר

ראה לעיל בדיון בסוגיא ב, "ובא השמש", עיוני הפירוש לפיסקא [1].

[2] משהעני נכנס לאכול פתו במלח

עני נכנס לאכול פתו במלח לפני החשכה וגומר את סעודתו עד צאת הכוכבים, כפי שעולה גם ממשנה פסחים י א: "ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך; אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב". וזאת בניגוד למסקנת הסוגיא שלנו אשר לפיה "עני מאוחר" [13]. לפי פשוטה של המשנה בערבי פסחים נהגו העניים להקדים את אכילתם ולאכול "סמוך למנחה", והם מוזהרים במיוחד שלא לאכול בחטף בשעתם הרגילה בערבי פסחים, אלא לחכות ולהסב לסעודה פורמלית בליל הסדר.¹⁰ ייתכנו כמה הסברים להקדמת ארוחת העניים: אפשר שהקדימו את ארוחתם כדי לחסוך בנרות, כפירוש רש"י בהווה אמינא של הסוגיא שלנו (ד"ה משהעני), ואפשר שנהגו להקדים את ארוחתם משום ש"לא אכלו כמה ימים", כפירוש התוספות בערבי פסחים שם.¹¹ אך יותר מכל נראה שהקדימו את ארוחתם משום שלא היו טרודים במלאכה: הפועלים והחקלאים ניצלו את כל שעות האור לעבודה ביום רגיל, ואף על פי שבערב פסח הם לא עסקו במלאכתם אחר הצהריים (משנה פסחים ד א), לא היה צורך להזהירם במיוחד שלא להקדים את ארוחתם בליל הסדר, שהרי ממילא נהגו לאכול באיחור. ואילו העניים חסרי העבודה, שהתפרנסו מן הצדקה, יכולים היו ביום רגיל להקדים את ארוחתם.¹² כמו כן ישנן עדויות לכך שהעשירים הקדימו את סעודתם לשעת המנחה מאותה סיבה: גם הם לא היו טרודים במלאכה, ויכולים היו להרשות לעצמם להתחיל את הארוחה מבעוד יום.¹³

ואפילו נאמר שעניים כאן אין פירושו מובטלים ממש המתפרנסים מן הצדקה אלא פועלים עירוניים, כגון נפחים, סופרים, חוטבי עצים ושואבי מים, המתפרנסים בדוחק, עדיין ניתן לפרש שהם הקדימו לחזור הביתה מ"רוב בני אדם", הלא הם החקלאים הכפריים, שהיו רוב האוכלוסייה בארץ ישראל בתקופת התנאים.¹⁴ אם אכן העניים הם בעלי המלאכה העירוניים, ייתכן שהם נהגו להקדים את שובם הביתה משום שגרו קרוב למקום עבודתם, ואילו החקלאים, שהיה עליהם ללכת שעה ארוכה מן השדה ועד הבית, איחרו לשוב, ואכלו מאוחר יחסית.

9 ובניגוד לפירושו של גינצבורג, עמ' 6 שם, הקובע שהעניים איחרו לחזור הביתה מן השוק יותר משאר בני אדם, על סמך דברי רבי יוחנן בבבלי שבת כא ע"ב: "עד דכליא רגלא דתרמודאי", לפי פירוש הגאונים (ראה אוצר הגאונים לשבת, כא ע"ב). אך פירוש הגאונים למילה "תרמודאי" מתחלפים רבות בעדי נוסח של ספרות חז"ל עם "תדמור" ו"תדמוריים", ודומה שהכוונה היא לכוחות הכיבוש התדמוריים שנכחו בערי ארץ ישראל בימי רבי יוחנן (270-272 לספירה), והחיילים התדמורים הם שנהגו לעזוב את השוק רק לאחר שכל האזרחים חזרו הביתה; ראה מ' בנוביץ, "עד דכליא רגלא דתרמודאי" (בבלי שבת כא ע"ב): נר חנוכה בארץ ישראל מחורבן הבית עד חורבן תדמור" (טרם ראה אור).

10 רש"י, רשב"ם ותוספות (ד"ה ואפילו עני שבישראל לא יאכל) לפסחים צט ע"ב, פירשו כולם שהעני מוזהר להקפיד כאן על תנוחת ההסבה, על אף שהיא זרה לו במשך השנה. אבל אף לפירוש זה נראה מן ההקבלה שבין המשפט הראשון שבמשנה למשפט השני (ראה סוף הערה זו), שהעני מוזהר להקפיד על כל המאפיינים של ליל הסדר: סעודה פורמלית לאחור החשכה עם הסבה. לדעת אחרים אכל אף העני במשך השנה בהסבה, ולפי זה כוונת המשנה היא להזהיר את העני שלא לאכול לפני הסעודה הרשמית, שהיא לאחר חשכה; ראה ש' ספראי, "הערות הסטוריות למשנת פסחים פרק י", המקרא ותולדות ישראל, ספר זכרון ליעקב ליוזר (ערך ב' אופנהיימר), תל אביב תשל"ב, עמ' 302-303; י' תבורי, פסח דורות, תל אביב 1996, עמ' 68-69. וכן כנראה סבר ליברמן, תוספתא כפשוטה ד, עמ' 647, שכתב: "אבל בכגון דא אין מביאין ראייה מן המדרשות", על ראייה שכנגד שהביא מאיר איש-שלום משמות רבה. כתבי היד של המשנה: קויפמן, פרמא וקיימברידג', גורסים: "אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב", ואילו כתבי היד של הבבלי הפוסי המשנה גורסים: "ואפילו", והיו שסברו שפירוש המשנה תלוי בגורסא: לגורסים "ואפילו", המשפט קאי אדלעיל, ומתכוון לזמן האכילה. ולגורסא "אפילו", קאי אדלמטה, ומתכוון לתנוחה. אבל ברור ממבנה המשפט שבין כך ובין כך ישנו לפחות רמז לזמן האכילה: "ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך / אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב". ישנה הקבלה בין המשפטים, והמילה "אפילו" באה לחזק את המשפט הקודם, ולמנוע מן העניים להורות לעצמם היתר ולאכול כדרכם: מוקדם, בחטף, וללא הסבה.

11 תוספות פסחים צט ע"ב, ד"ה ואפילו עני שבישראל, הפירוש השני.
12 לפי הברייתא המובאת בבבלי בבא בתרא ח ע"ב: "תמחוי בכל יום, קופה מערב שבת לערב שבת". ולפי משנה פאה ח ז קיבלו העניים מן התמחוי מוזן שתי סעודות ומן הקופה מוזן ארבע עשרה סעודות. ומן הסתם חילקו בתמחוי את מוזן שתי הסעודות היומיות בבת אחת, בבוקר, והעני המתפרנס מן התמחוי לא היה צריך לחכות עד הערב כדי לאכול פת ערבית. וכל שכן העני שקיבל הקצבה שבועית של ארבע עשרה סעודות מן הקופה.

13 ראה ספראי, "הערות הסטוריות" (לעיל, הערה 10), עמ' 302-303, וציננים שם בהערות 36-38.

14 ראה: D. Sperber, *Roman Palestine 200-400: The Land*, Ramat Gan 1978, pp. 3-6.

עד שעה שעומד ליפטר מתוך סעודתו

תנא זה העניק זמן מצומצם למדי לקריאת שמע של ערבית, כנראה מתוך מגמה שכל ישראל יקראוה יחד, עם תחילת הערב.¹⁵ וכיוצא בזה נראה שהיו קוראים שמע ומתפללים שחרית בסמיכת גאולה לתפילה עם הנץ החמה, כדי שכל ישראל יקראו שמע עם הזריחה ומיד לאחר מכן יתפללו יחדיו את תפילת השחר.¹⁶

[5] משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות

גם תנא זה סבר שקריאת שמע נאמרת סמוך לפני השקיעה, ו"עני ובני אדם חד שיעורא הוא" [7], כלשון התלמוד. בני אדם נכנסים לאכול בערבי שבתות לפני השקיעה, כפי שעולה בבירור מתיאור התקיעות שתקעו בימי הבית להבטיל את העם ממלאכה (תוספתא סוכה ד יא, עמ' 274-275):

כיצד שלש להבטיל את העם מן המלאכה? חזן הכנסת נוטל חצוצרות ועולה לראש הגג גבוה שבעיר. נוטל לקרות, הסמוכין לעיר בטליון, הסמוכין לתחום מתכנסין ובאין לתוך התחום. לא היו נכנסין מיד, אלא ממתניין עד שיבאו כולם ויתכנסו כולן בבית אחת. מימתי הוא נכנס [לתקוע תקיעות נוספות להבדיל בין קדש לחול]? משימלא לו חבית של מים ויצלה לו דגה וידליק לו הנר.

אבן מחומת קיר הר הבית בפינה הדרום מערבית שנתגלתה בחפירות במקום, ועליה הכתובת "לבית התקיעה להכ...".

ליברמן, שם, מציין שהתקיעות להבדיל בין קודש לחול סמוכות לשקיעה, ולכן התקיעות להבטיל את העם ממלאכה, שבעקבותיהן נכנסו האנשים הביתה בערב שבת לאכול פתם, הן כדי הכנת מים, דג ונר, לפני השקיעה. ואם כן, "עני ובני אדם [בערבי שבתות] חד שיעורא הוא" [7], ושניהם מוקדמים (בניגוד למסקנת הסוגיא שלנו שעני היינו בני אדם, ושניהם מאוחרים, לפחות יחסית לכוהן [13]). העני מקדים את ארוחתו בכל יום מחוסר מעש או כדי לחסוך בנרות, ואילו בני אדם נכנסו בזמן המקדש מוקדם לאכול פתם בערבי שבתות כדי להכין את צורכי השבת האחרונים. כך בימי הבית. אך בתקופת התנאים, לאחר החורבן, בטלו העם ממלאכה מן המנחה ולמעלה (ראה ברייתא המובאת בבבלי פסחים נ ע"ב), ונהגו להקדים לא רק את ההכנות לסעודה (למלא חבית ולצלוח דגה ולהדליק את הנר) אלא אף את סעודת ליל השבת עצמה, ולקדש בסופה לאחר ברכת המזון, כפי שעולה מתוספתא ברכות ה א-ב, עמ' 25-26:

לא יאכל אדם בערב שבת מן המנחה ולמעלה כדי שיכנס לשבת כשהוא תאוה, דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר: אוכל והולך עד שעה שתחשך [עד ועד בכלל (ליברמן), הפירוש הקצר, על אתר]. מעשה ברבן שמעון בן גמליאל ורבי יהודה ורבי יוסי שהיו מסובין בעכו וקדש

15 ראה להלן בדיון בסוגיא ה, "חכמים", עיוני הפירוש לפיסקא [6], ובדיון בסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

16 ראה להלן בנספח לדיון בסוגיא כו, "משיכיר", ובדיון בסוגיא כז, "סומך", מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

עליהן היום. אמר לו רבן שמעון בן גמליאל לר' יוסי: ברבי, רצונך נפסיק לשבת... אמר לו: אם כן לא נפסיק, שמא תקבע הלכה לדורות. אמרו: לא זזו משם עד שקבעו הלכה כרבי יוסי.

מותר אפוא להתחיל את סעודת ליל שבת מבעוד יום, והעושה כן לא יפסיק לשבת (וגם לא יקדש בתחילת הסעודה כנהוג בימינו כש"מכניסים את השבת מוקדם") אלא יאכל לתוך הלילה, ויקדש לאחר ברכת המזון. ודומה שהקדימו סעודתם בערב שבת מפני שבתקופת התנאים בטלו ממלאכה מן המנחה ולמעלה בערבי שבתות וימים טובים (ראה משנה שבת א ב) או על כל פנים נהגו להוסיף מעט מן החול על הקודש (ברייתא, בבלי יומא פא ע"ב), ולכן היו חסרי מעש בערב שבת מן המנחה ולמעלה, כמו העניים בכל יום, ולא היה טעם שלא להקדים את הסעודה. אך גינצבורג מצביע על כך שבתקופת האמוראים בארץ ישראל החלו העם להתפלל בבית הכנסת בלילי שבתות ואף לשמוע שם דרשה, וחזרו מאוחר לאכול פתם. ולכן העירו בירושלמי ריש ברכות ש"שעה שבני אדם נכנסין לוכל פתן בערבי שבתות" היא שעה או שתיים לתוך הלילה, על פי הנוהג האמוראי.¹⁷ אך במקורו של דבר התכוון רבי מאיר לנוהג התנאי אליבא דרבי יוסי, שנקבע כ"הלכה לדורות" על פי תוספתא ברכות ה ב, עמ' 25-26, שבני אדם נכנסים לאכול פתם בערבי שבתות מבעוד יום.

ולא עוד, אלא שנראה שזמנים אלו: "משהעני נכנס לאכול פתו במלח" [2] ו"משעה שבני אדם נכנסין לאכול פתן בערבי שבתות" [5] (וכן זמנו של רבי מאיר בברייתא השלישית להלן: "משעה שהכהנים טובלים לאכול בתרומתן" [10]), שאף הוא מתכוון לאותה שעה הסמוכה לפני השקיעה) צוינו מפני שהם הם השעות שבהן מגיעים בני אדם לביתם. קריאת שמע של ערבית נאמרה בתקופת התנאים בחזרת בני אדם לביתם, כפי שעולה מן הברייתא המובאת בבבלי ברכות סוגיא ח, "חכמים", ד ע"ב:¹⁸

חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל, והוטפתו שינה, ונמצא ישן כל הלילה. אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת. אם רגיל לקרות קורא ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל, ואוכל פתו ומברך. וכל העובר על דברי חכמים, חייב מיתה.

אם אכן אמור האדם להיכנס לבית הכנסת ולקרוא שמע בדרכו הביתה מן השדה ולפני ארוחתו, אזי על העני, הכוהן וסתם בן אדם בערב שבת, להקדים את קריאתם זו בבית הכנסת לפני החשכה, שאם לא כן יגיעו הביתה ויצטרכו לצאת שוב לבית הכנסת ולקרוא שמע, ורק אז לחזור הביתה בשנית ולאכול, מה שלא ניתן לצפות מהם. לכן נקבע זמן תחילת קריאת שמע של ערבית בשעה שהמקדימים להגיע הביתה "נכנסין", כדי שיוכלו לקרוא שמע בציבור¹⁹ ולהתפלל במניין לפני שייכנסו הביתה לאכול.

משעה שהכהנים זכאים לאכול בתרומתן. סימן לדבר, צאת הכוכבים

נראה שאף השעה שהכהנים זכאים לאכול בתרומתם הינה עם השקיעה ולא עם צאת הכוכבים. לפי פשוטו של מקרא, "ובא השמש" (ויקרא כב ז) פירושו ביאת השמש, דהיינו שקיעה, ולא סוף שקיעה וצאת הכוכבים. אז הכהנים זכאים או מטוהרים לאכול בתרומתם. הבבלי נדחק

17 גינצבורג, פירושים וחדושים, עמ' 7. יצוין שגם בתקופת האמוראים בארץ ישראל נהגו להגיע הביתה מן העבודה בערב שבת טרם היציאה לבית הכנסת מוקדם מספיק "כדי למלאות לו חבית מים ולצלוח לו דגה ולהדליק לו נר" (ירושלמי בבא מציעא ז א, יא ע"ב).

18 לקדמותו של נוהג זה, המשתקף בברייתא, ראה יי גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 286-289, ולהלן הדיון בסוגיא ח, "חכמים".

19 היינו לפרוס על שמע, שהיא קריאה ציבורית בצורה זו אחרת של קריאת שמע ו/או ברכותיה. ראה סיכום המחקר ופירוש משכנע אצל א' עמית, מהדורה ופירוש מקיף לפרק 'מקום שנהגו': בבלי פסחים פרק רביעי, דיסטרציה, רמת גן תש"ס, נספח, עמ' 60-49; וראה גם יי קנהל, "פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 11-15. ואף על פי שאין חובה לקרוא שמע (או אף להתפלל) בבית הכנסת, דומה שרבים היו זקוקים לשירותיו של שליח הציבור מפני שלא ידעו לקרוא ולהתפלל לבד. ראה גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 63, ולהלן, הדיון בסוגיא יח, "בית הכנסת".

לפרש שלפי משנתנו מדובר ב"צאת הכוכבים" דווקא, בגלל הברייתא השנייה המובאת בסוגיא שלנו, שהיא תוספתא ברכות א א, עמ' 1. וזה לשון התוספתא:

מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שבני אדן נכנסין לוכל פיתן בלילי שבתות, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים: משעה שהכהנים זכאין לוכל תרומתן. סימן לדבר, צאת הכוכבים. אף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר: וחצין מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים.

ה"זכר" שבתוספתא הוא נחמיה ד טו.

לפי סוגיית הבבלי, "סימן לדבר" פירושו סימן לזמן שהכהנים זכאים לאכול בתרומתם. וכך נוהגים לפרש גם את הירושלמי בריש ברכות: "משעה שהכהנים נכנסין לוכל בתרומתן יממא הוא ועם כוכביא הוא", היינו יש אומרים שמבעוד יום הוא ויש אומרים ש"עם כוכביא הוא" (ראה הדיון בסוגיא הקודמת: "ובא השמש", עיוני הפירוש לפיסקאות [7-8]). אך וי"ו החיבור, המשמשת בלשון זה כסימן לדעה אחרת, מוקשית. ולכן נראה שהמילים "ועם כוכביא הוא" הנן תוספת מאוחרת על פי ההלכה שבבבלי. בירושלמי הבינו שהכהנים נכנסים מבית הטבילה לאכול תרומה מבעוד יום סמוך לפני השקיעה כדי שיתחילו לאכול מיד עם השקיעה: "משעה שהכהנים נכנסין לוכל בתרומתן יממא הוא". מגיה מאוחר הוסיף את המילים "ועם כוכביא הוא", מילים הסותרות את הביטוי "יממא הוא" ואין להן שום משמע, כדי שגם בירושלמי ישתקף הפירוש שבבבלי לתוספתא, פירוש שלפיו השעה שבה נכנסים הכהנים לאכול בתרומה היא צאת הכוכבים.

אך לכאורה קשה לפירוש זה מן הנאמר בתוספתא: "סימן לדבר צאת הכוכבים". אם הערב שמשם של הכהנים היא שעת השקיעה, "יממא", מדוע נאמר בברייתא "סימן לדבר צאת הכוכבים"? לכן נראה שאין קשר בין דברי החכמים בתוספתא: "משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומה", לבין המשפט "סימן לדבר צאת הכוכבים", הבא אחריהם. צאת הכוכבים אינה סימן לשעת אכילת התרומה, שהרי נאמר בתורה מפורשות שזמנה הערב שמש! אלא יש לפרש ש"צאת הכוכבים" בתוספתא היא סימן ל"מאימתי קורין את שמע בערבין". בתוספתא מובאות שלוש דעות: רבי אליעזר אומר משעה שהעני נכנס לאכול פתו במלח; חכמים אומרים משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומה; דעה שלישית היא שצאת הכוכבים היא סימן לדבר. וזוהי דרכה של התוספתא, לצרף דעה לדעה וברייתא לברייתא בנושא אחד ללא לשונות קישור ועריכה ומבלי לציין שמדובר במקורות שונים, בחינת "תברה, מי ששנה זו לא שנה זו"²⁰. וכך גם במקרה דנן. ודוק: בירושלמי צוטטה דעת חכמים כברייתא בפני עצמה ונידונה בפני עצמה (ב"ע"א), ורק לאחר מכן, בסוגיא נפרדת, נידונה הברייתא "סימן לדבר משיצאו הכוכבים, ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר" (ב"ע"ב).

"סימן לדבר" אין פירושו בהכרח הוכחה של מה שהובא לפני כן. אפשר ואף סביר להניח שהביטוי מוסב ישירות על השאלה "מאימתי קורין קריאת שמע של ערבין" שבראש הברייתא. הביטוי מופיע בבבלי מגילה לא ע"ב, נדרים מ ע"א ותענית יד ע"א, ובכל המקרים מדובר בסימן או פרדיגמה היסטורית לתופעה כללית, בחינת מעשה אבות סימן לבנים. אבל רבי אליעזר, בברייתא המובאת בברכות ג ע"א, סוגיא ה, "אשמורה", משתמש בביטוי "סימן לדבר" במשמע תופעת טבע המעידה על דבר כלשהו: "שלוש משמרות הוי הלילה... סימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נוער; שניה כלבים צועקים; שלישית תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם

20 והא לך כמה דוגמאות: "והכל עולין למניין שבעה אפילו אשה אפילו קטן. אין מביאין את האשה לקרות ברבים" (תוספתא מגילה ג יא, עמ' 356). "אין דנין אלא מעומד... כיצד הן דנין? הדיינין יושבין..." (תוספתא סנהדרין ו ב-ג, עמ' 423-424).

בעלה".²¹ וכן נראה לפרש גם כאן: סימן [בטבע] לדבר [מאימתי קורין קריאת שמע של ערבין]. ואפשר שכיוון שהשיעורים האחרים נוסחו ברובם על פי אירועים בחיי היומיום או דברים שבקדושה, ושיעור זה הוא על פי נתון אסטרונומי, על כן השתמשו בביטוי "סימן לדבר", דהיינו סימן טב עי / אסטרונומי לכך שהגיע זמן קריאת שמע של ערבית, הוא צאת הכוכבים. דעה זו שבתוספתא אכן איחרה את קריאת שמע עד לצאת הכוכבים, אבל אין לקשור בינה לבין שעת היטהרות הכהנים, שהיא עם השקיעה.

ואף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר

ביטוי זה משמש בעיקר כשמביאים הוכחה למושג הלכתי מן הנביאים ומן הכתובים, שאינם משמשים בדרך כלל מקורות להלכה. כמו כן, הוא משמש לעתים אף כשמובאת הוכחה מסיפור שבתורה (בניגוד לחוק שבתורה), שהרי אין הכרח שהדמויות בסיפורי התורה ידברו וינהגו בדרך שניתן ללמוד ממנה הלכות.

ואומר

בבבלי הוסיפו לברייתא שבתוספתא את המילים "ואומר והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה", מובאה מנחמיה ד טז, שאלו: "מאי ואומר?", וענו מה שענו [6]. התוספתא "ואומר" והדיון "מאי ואומר" נוספו בסוגיא שלנו על פי בבלי מגילה כ ע"ב, ושם מדובר במימרא של רבי זירא, המצטט את שני הפסוקים בנחמיה כדי להוכיח שהיום מתחיל בעלות השחר. ושם הקשתה הגמרא: "מאי ואומר?" על דברי רבי זירא, ותירצה: "וכי תימא... אינהו מקדמי ומחשכי, תא שמע והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה". בעל הסוגיא שלנו "הגיה" את הברייתא על פי דברי רבי זירא, והוסיף את הדיון משם.

משעה שקדש היום בערבי שבתות [10]

רבי אליעזר פסק שקוראים שמע רק מן השקיעה ממש, שעה שקדש היום בערבי שבתות.²² רבי אליעזר מאחר את זמן קריאת שמע של ערבית עד לערב ממש, אבל אינו מחייב לחכות עד צאת הכוכבים. תפיסה זו מתאימה לגישתו הכללית של פירוש הכתובים כפשוטם ולקירוב ההלכה עד כמה שאפשר לפשוטו של מקרא.²³ "בשכבך" פירושו בערב ממש, אך הערב מתחיל עם הערב שמש ולא מצאת הכוכבים. מכאן נראה שרבי אליעזר התנגד למנהג לקרוא שמע בבית הכנסת מבעוד יום.

21 בתוספתא ברכות ג ד, עמ' 12, ובמקבילות, יש לגרוס "סימן לתפלה" ולא "סימן לדבר". ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה א, עמ' 29; גינצבורג, פירושים וחדושים, עמ' 13, הערה 17. אמנם גינצבורג טוען שהביטוי משמש לשון הבאה מפסוק כהוכחה לדברים שנאמרו קודם, אך הוא מביא כראיה רק את מגילה לא ע"ב, ושם אין מדובר בהוכחה מפסוק דווקא (למרות הציון בתורה אור, נראה ש"רחבעם בן שלמה" הוא רק אזכור שם המלך ולא ציטוט מפסוק כלשהו). לפי גינצבורג, גם כאן מדובר במובאה מפסוק: ציטוט חלקי מנחמיה ד טז, ו"סימן לדבר צאת הכוכבים" אינו אלא לשון אחר של "ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר... עד צאת הכוכבים". וכן הגירסא בכתב יד מינכן, וכן פירש ש' אלבק, מודעה (*Prospekt*), תלמוד בבלי: הוצאה חדשה ומדויקת, ורשה תרע"ג, על אתר, ד"ה סימן לדבר, והוא הוסיף: "וכך דרכם של חז"ל ליתן סימנים מקראי, כמו לקמן (לא ע"א), ובמגילה (לא ע"ב) ובתענית (יד ע"א)". לקמן לא ע"א יש לגרוס כבמקבילה בתוספתא ג ד, עמ' 12: "סימן לתפלה". כאמור, במגילה לא ע"ב מדובר כאמור ב"פסוק" "רחבעם בן שלמה", וזה לא דווקא פסוק אלא שם, ובתענית יד ע"א לא אמרו אלא "סימן לדבר יריחו", ודאי שאין כאן בהכרח "פסוק"! על כל פנים, גירסת הירושלמי בברייתא זו הינה "סימן לדבר משיצאו הכוכבים", וגינצבורג נאלץ לשבש נוסח זה כדי להטיל עליו את סברתו.

22 לקביעת זמן השקיעה ותחילת בין השמשות ראה להלן הדיון בסוגיא ד, "בין השמשות".

23 ראה י"ד גילת, משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס, תל אביב תשכ"ח, עמ' 36-45.

רבי יהושע אומר: משעה שהכהנים מטוהרין לאכול בתרומתן

היינו שעת השקיעה. ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה". מה ראו רבי יהושע וחכמים בתוספתא לתלות את עניין קריאת שמע בשעת היטהרות הכהנים דווקא? כפי שציינו בדיון בסוגיא הקודמת, ש' אלבק, ובעקבותיו חוקרים אחרים, ראו בשעת התכנסות הכהנים לאכול בתרומה סימן השווה לכל נפש, שכן לדעתם נהגו כל הכהנים (אף הטהורים שבהם) לטבול ביחד ואחר כך לאכול בחבורות, וניתן היה לראותם עוברים ברחובות בדרכם למקום התכנסות החבורה.²⁴ אך שתי תשובות בדבר:

(א) כבר ציין ש' ליברמן בפירושו לתוספתא ברכות א א, עמ' 1, שהמונח "זכאין" בביטוי "משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומה", שפירושו "רשאין", מורה דווקא על כוהנים טמאים החייבים בטבילה דאורייתא, ולא על המוני הכהנים שטבלו משום חומרא בלבד לפני שנכנסו לאכול בחבורה.²⁵

(ב) ההנחה שלאחר החורבן היו בכל ריכוז של אוכלוסייה יהודית המוני כוהנים שהקפידו לטבול ולאכול תרומה יחדיו ערב ערב, ושניתן היה לראותם נוהרים למקום התכנסותם, אינה נראית כלל. האוכלוסייה הכפרית בוודאי לא היתה יכולה לסמוך על סימן זה כלל וכלל כדי לדעת מתי חל זמן קריאת שמע.

כפי שהטעמנו לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", נראה שגם התנאים שנקטו בשעת היטהרות הכהנים חיפשו מועד לערב מן התורה, כמו רבי אליעזר, והתורה ציינה בפירוש את ביאת השמש כמועד היטהרות הכהנים. אך עדיין יש להקשות: מאי איריא דקתני "משעה שהכהנים..."? הרי זמן זה אינו שימושי לאחר החורבן! ליתני "מהערב השמש" או על כל פנים "משעה שקדש היום בערבי שבתות", זמן הידוע לכולם!

אפשר שמצוות קריאת שמע הונהגה לראשונה ברבים בחוגי הכהנים בימי הבית.²⁶ אנשי המשמר טבלו יחד לפני בוא השמש וקראו שמע, ואז ניגשו לאכול תרומה בחבורה. ואף אם נאמר שקריאת שמע הונהגה בימי הבית, אבל לא דווקא בחוגי הכהנים, בוודאי עשתה שעת התכנסות כוהני המשמר לאכול את תרומתם בירושלים בימי הבית רושם ושימשה סימן לכל אנשי ירושלים, בדומה ללחמי התודה בערב פסח על האצטבא של המקדש, המסמנים את שעת ביעור החמץ לפי משנה פסחים א ה.²⁷

ואף על פי כן, תמוה הדבר שהמשיכו לנקוט בשיעור זה לאחר החורבן, כשהיה אפשר לציין בפשטות "מן השקיעה" או "משעה שקדש היום בערב שבת" כדברי רבי אליעזר, או אפילו "מבוא השמש" או "מהערב שמש", ביטויים המציינים שעה אסטרונומית שימושית וגם מזכירים את הבסיס מדאורייתא לקביעת מועד זה כתחילת הערב בויקרא כב ז. כמו כן, עלינו לעמוד על התהוות הניסוחים הרבים אשר להם זכה שיעור זה; במשנתנו: "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן", בתוספתא: "משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן" [5], ובדברי רבי יהושע בברייתא האחרונה: "משעה שהכהנים מטוהרים לאכול בתרומה" [10] (וכל אלו בניגוד לשיטת רבי מאיר בברייתא האחרונה [10]), המקדימה את זמן קריאת שמע לשעה "שהכהנים טובלים לאכול בתרומתן". השימוש בביטוי "זכאין" במונח "רשאין" נדיר, ואף ריבוי השיעורים הקשורים בהיטהרות הכהנים לאכול תרומה אומר דרשני.

ושמא ואולי נוסחה הלכה זו במקורה בארמית: "מן דמדכין כהניא למיכול בתרומה" או כדומה, כשהשורש "דכי" משמש לשון טהרה.²⁸ הלכה זו, שיסודה בארמית, תורגמה לעברית במשך

24 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ב, "זבא השמש", והערה 7 שם.

25 ליברמן, תוספתא כפשוטה ב, עמ' 1.

26 ראה משנה תמיד ה א. וראה להלן, הדיון בסוגיא לח, "ברכה אחת".

27 פירוש מו"ר ש"י פרידמן, בספרו תוספתא עתיקתא, רמת גן תשס"ג. למשנה פסחים א ה, עמ' 108-109.

28 מצאנו כמה וכמה הלכות מימי הבית המנוסחות בארמית. למשל: מגילת תענית; משנה עדויות ח ד; אבות א יג, ה כב-כג, וראה גם משנה עדויות א ג, לפי פירושו של א"ש רוזנטל, תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 359-374.

הדורות ובדרכים שונות: המילה "מדכי" תורגמה "זכאין", "מטוהרין" ו"טובלין", והתנא של משנתנו, שלא רצה להכריע בין הדעות השונות, נקט במילה הניטרלית "נכנסין", על פי הנאמר בברייתות השונות לגבי זמן ארוחת הערב של העני, של בני אדם בערבי שבתות ושל רוב בני אדם. את הביטוי "נכנסין" ניתן לפרש בכמה פנים: נכנסין ממלאכתן לטבול כדי לאכול בתרומה (כדברי רבי מאיר) או נכנסין מבית הטבילה לאכול בתרומה ממש (כדברי רבי יהושע וחכמים בתוספתא).

אך נראה ששיעור "כהן" המקורי, דהיינו הפירוש המקורי למונח "מדכין" בארמית, היה דווקא זה של רבי מאיר: "משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן", מבעוד יום. בארמית הארץ ישראלית משמש הפועל דכ"י אך ורק בבניינים פעל ואתפעל במובנים "טיהר" ו"היטהר"²⁹ ולא במובן "היה טהור", ובוודאי לא במובן "היה זכאי" או "רשאי". ואם כן, "מדכי" פירושו "מיטהר" או "טובל", ולא "מטוהר" או "זכאי". ולפי זה אפשר לראות גם בשיעור של כוהן ניסיון למצוא הצדקה להקדמת קריאת שמע של ערבית, כשיטת רבי מאיר. אך אחרים פירשו שהכוונה היא לשעת "ובא השמש", שאז מטוהר הכוהן או זכאי לאכול בתרומה, ולפי זה אין קוראים שמע עד הערב השמש ממש, דהיינו שקיעת החמה, וכשיטת רבי אליעזר: "משעה שקדש היום בערבי שבתות"^[10]. התנאים שנקטו בהיטהרות הכהנים לציון שעת השקיעה לא בחרו בעצמם בציון זה אלא פירשו מחדש את הביטוי "למדכי" כדי שיתאים לשיטת רבי אליעזר.

לפי המוצע כאן תוארה תחילת זמן קריאת שמע לראשונה במונחים הקשורים להיטהרות הכהנים לאכול בתרומה בימי הבית, ובארמית דווקא, בניסוח כגון "מן דמדכין כהניא למיכול בתרומה". הכוונה המקורית היתה שמתחילים לקרוא שמע משעת היטהרות הכהנים במקווה לקראת אכילת התרומה, דהיינו מבעוד יום, סמוך לפני השקיעה. וכך פירש רבי מאיר: "משעה שהכהנים טובלין לאכול בתרומתן"^[10]. שיעור זה זהה למעשה לשיעור "משעה שבני אדם נכנסין לאכול פיתן בערבי שבתות"^[5], שאף הוא מיוחס לרבי מאיר^[5], ולשיעור העני^[2], וכמותם נועד גם הוא לצייץ את מנהג ארץ ישראל הקדום, להקדים ולקרוא שמע בבית הכנסת בדרך מן העבודה אל הבית. אך אחרים פירשו את הביטוי "מן דמדכין כהניא" כמציין את שעת אכילת התרומה עם בוא השמש, בשעת השקיעה. הם פירשו בדוחק את הפועל "מדכי" במובן "היה טהור" (ולא היטהר), כאילו הוא מציין את שעת היות הכוהן טהור עם הערב שמשו, או במובן "זכאי [לאכול בתרומה]"^[5]. התנא של משנתנו נקט בציון הניטרלי "משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומה", כדי להימנע מהכרעה בין פירושים אלו.

רבי מאיר אומר: משעה שהכהנים טובלים לאכול בתרומתן

על שיעורו של רבי מאיר בברייתא השלישית אפשר לומר: היינו טבילת כוהנים היינו עני היינו בני אדם. הכוהנים טובלים לאכול בתרומתם מבעוד יום³⁰ כפי שהעניינים אוכלים מבעוד יום^[2], וכפי שבני אדם פורשים ממלאכתן ונכנסים לאכול מבעוד יום בערבי שבתות^[5]. וכל הציונים הללו לא באו לצייץ זמנים מדויקים, שהרי ברור שאי אפשר לדייק בכגון אלו, ובוודאי שלא כל העניינים נכנסים באותה שעה בדיוק, ולא כל בני האדם נכנסים הביתה בערב שבת באותה שעה. כאמור לעיל, שיעורים אלו באו לצייץ את סיום "יום העבודה" של העני, של הכוהן ושל בני אדם בערבי שבתות. ארוחת הערב וההכנות לקראתה הן פעילות של ערב, ואף על פי כן יש המקדימים אותה סמוך לפני הערב. ואם כן הדבר, הרי שניתן לכנות את השעה הזאת "בשכבך" ולקרוא בה קריאת שמע "של ערבין".

29 ראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Palestinian Jewish Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat Gan 1990, ערך "דכי".
30 אם כי יצוין שהבבלי פירש את דברי רבי מאיר שלא כפשוטם, שמדובר ב"הרף עין" לפני החשכה. ראה להלן, הדיון בסוגיא ד, "בין השמשות".

משעה שרוב בני אדם נכנסין להסב

שיעורו זה של רבי אחא/אחאי בברייתא האחרונה מכוון ככל הנראה לשעת החשכה ממש, דהיינו שעת צאת הכוכבים. לפי הברייתא בבבלי ברכות (סוגיא ח, "חכמים", ד ע"ב), האוכלוסייה הכפרית, שהיוותה את הרוב היהודי בארץ ישראל בתקופת התנאים, נכנסה "מן השדה בערב" מכיוון שהיא ניצלה את כל שעות היום למלאכה בשדה, ורק אז התחילה לחזור. אך מתי בדיוק חל הערב ומתי חזרו מן השדה? לפי ירושלמי ברכות א א, ב ע"א היו כפרים שבהם נהגו להיכנס מן השדות מבעוד יום, משום שפחדו מפני החיות. מכך משתמע שרוב בני הכפרים לא פחדו מפני החיות, ולכן נכנסו לכפריהם לאחר החשכה. אבל מצד שני ברור שלא אחרו לשוב הביתה בתוך הלילה ממש: בירושלמי בבא מציעא ז א, יא ע"ב נאמר שרק בבית מעון נהגו "להעריב" או "להחשיך", דהיינו לעבוד לאחר החשכה; בטבריא נהגו שלא להחשיך, ואילו בשאר מקומות לא היתה עבודת הערב מובנת מאליה, והיתה כרוכה בתוספת שכר על פי תנאי בית דין. נראה אפוא שרוב בני אדם נכנסו להסב ביום חול עם חשכה, ודומה שחשכה פירושה צאת הכוכבים ולא תחילת השקיעה. נמצינו למדים שהשיעור "סימן לדבר צאת הכוכבים" היינו השיעור "משעה שרוב בני אדם נכנסים להסב". וכך עולה גם מנחמיה ד טו, הפסוק המובא כהוכחה ש"סימן לדבר צאת הכוכבים": "ואנחנו עושים במלאכה... מעלות השחר עד צאת הכוכבים", משמע שנכנסו הביתה ממלאכתם עם צאת הכוכבים ולכן זוהי השעה הנאותה לקרוא שמע בערבית, וזוהי שעת "בשכבך". וכך נהגו בבבל בתקופת הסבוראים ובתקופת הגאונים, לקרוא שמע לאחר צאת הכוכבים, כפי שעולה מן הסוגיא הקודמת ("ובא השמש"). גינצבורג קובע שרבי אחא זה הוא תנא בבלי,³¹ ואם כן הדבר, אפשר שבדברי רבי אחא משתקף מנהג בבלי בקריאת שמע מתקופת התנאים, שנהג עד לתקופת הגאונים ועד בכלל.

31 אבל אין לכך שום הוכחה. גינצבורג קובע את הדברים על סמך דברי י"א הלוי בדורות ראשונים, כרך ה, עמ' 182, דברים שגינצבורג עצמו מפקפק בהם (ראה גאוניקה, כרך ב, עמ' 312, וכאן בפירושים וחדושים, עמ' 6).